

به نام خدا

متن پیش نشست تخصصی دومین کنگره مکتب هنر رضوی

16 دیماه 1404

دانشگاه علم و فرهنگ

عنوان : نشانه شناسی نسخه مصور شجره نامه موجود در موزه آستان قدس رضوی

پریسا شاد قزوینی¹

مریم حسینی²

در این پیش نشست برآن هستیم تا برای شکل دادن به مکتب رضوی جریان سازی کنیم. و هریک از ما درسد شناساندن و اثبات ارزشهای این مکتب به صحبت می پردازیم.

بحث امروز من در خصوص ویژگیهای نگاره های منحصر به فرد یک نسخه خطی انساب شناسی از دوره عثمانی موجود در کتابخانه موزه آستان قدس است.

شجره نامه های مصور اسلامی را می توان فراتر از اسناد نسب نگارانه، به مثابه فضاهایی فعال برای تولید، بازتولید و انتقال معنا در تمدن اسلامی تلقی کرد. این موضوع با تمرکز بر یک نسخه شجره نامه مصور از حضرت آدم تا شاهان عثمانی، محفوظ در کتابخانه موزه آستان قدس رضوی، را به عنوان «کارگاه تمدن ساز» مورد بازخوانی قرار می دهد؛ کارگاهی که در آن پیوند میان هنر، قدرت، تاریخ و قدسیت با بیان و زبان بصری متجلی می گردد.

مطالعه حاضر با رویکردی میان رشته ای و با تلفیق تحلیل تاریخی، نشانه شناسی بصری و خوانش گفتمانی، به بررسی سازوکارهای تولید معنا در این نسخه می پردازد. ساختار مدالیونی و دایره ای تصاویر، توالی پیوسته نسل ها، هم نشینی چهره های پیامبران، اولیا و پادشاهان، و شیوه روایت بصری نسب، به عنوان عناصری، تحلیل می شوند که نه تنها مشروعیت سیاسی، بلکه نوعی نظم قدسی-تمدنی را بازنمایی می کنند.

یافته های پژوهش نشان می دهد که شجره نامه مصور، با تثبیت الگوهای بصری تکرار شونده و خلق شبکه ای از معانی نمادین، نقشی فعال در صورت بندی حافظه تاریخی و هویت دینی-سیاسی ایفا کرده است.

این مطالعه می خواهد اثبات کند که از نسخ خطی موجود در کتابخانه آستان قدس به عنوان بخشی از سازوکار تمدن ساز هنر قدسی در کنار معماری، کتیبه ها و سایر عناصر بصری حرم مطهر رضوی، می توان بهره برد. بی شک این نوع نسخ یکی از منابع بالقوه در تبیین و توسعه مکتب هنر رضوی شمرده می شود. از این روتوجه به پژوهش های مرتبط با این نسخ مصور ضروری است زیرا این منابع به مثابه مواد ارزشمندی در مطالعه فرآیندهای مکتب ساز هنری، و تمدن پردازی اسلامی نقش مهمی ایفا می کنند.

¹ دکترای فلسفه و علوم هنری، عضو هیات علمی دانشیار، گروه نقاشی، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء (س)

² کارشناسی ارشد، گرافیک، دانشگاه هنر، تهران

در ادامه بحث، ضروری است تا با یک نگاه کلی به جایگاه موزه‌ها در جریان‌سازی‌های هنر پرداخته شود. و از نقش مهم آنها در ترویج و رشد ادراکات زیبایی‌شناسانه و فهم ارزش‌های فرهنگی هنری در جامعه صحبت به میان آورده شود.

در حال حاضر موزه‌ها دیگر صرفاً مخازن آثار هنری نیستند؛ بلکه تبدیل به منابع فعالی شده‌اند که شکل‌دهی به گفتمان هنری، آموزش عمومی و ایجاد ارتباط میان اثر، مخاطب و خالقان آثار و جریان‌ات شکل دهنده به آثار و یا مکاتب خاص را بر عهده دارند.

کارکرد موزه‌ها در جریان‌سازی‌های هنری

موزه‌ها قابلیت‌های زیادی در جامعه دارند که یکی از نقش‌های مهم آنها در جریان‌سازی‌های هنری است. نقش و اهمیت وجود موزه‌ها در در چند محور قابل بررسی است:

۱. تثبیت و اعتبارسنجی (Canonization)

موزه‌ها، به ویژه موزه‌های ملی و بین‌المللی بزرگ، نقشی اساسی در «تعیین ارزش» و «بیان اعتبارات والای» یک اثر یا یک جنبش هنری را ایفا می‌کنند. این امر تسهیل‌کننده ی

- **انتخاب و جمع‌آوری:** فرایند انتخاب و خرید یا دریافت آثار برای مجموعه‌های دائمی، به طور ضمنی این پیام را منتقل می‌کند که این آثار از نظر تاریخی، زیبایی‌شناختی و مفهومی شایسته مطالعه و بررسی‌های پژوهشی هستند.
- **تاریخ‌سازی:** زمانی که یک اثر وارد مجموعه موزه می‌شود، بخشی از «تاریخ هنر» رسمی می‌شود. این امر به **تثبیت جریان‌های هنری** کمک می‌کند و آن‌ها را از حاشیه به متن تاریخ هنر منتقل می‌سازد.

۲. آموزش و بسترسازی فکری (Contextualization)

موزه‌ها بستر مناسبی برای ارائه چارچوب‌های فکری لازم برای درک پیچیدگی‌های هنری فراهم می‌کنند.

- **نمایش‌های موضوعی:** با چیدمان هوشمندانه آثار در کنار یکدیگر، موزه‌ها می‌توانند روایت‌های جدیدی از تاریخ هنر ارائه دهند. برای مثال، یک نمایشگاه می‌تواند ارتباطات ناگفته میان هنرمندان معاصر و پیشگامان قرن نوزدهم را آشکار کند و بدین ترتیب، جریان‌های هنری جدید را در بستر تاریخی قرار دهد.
- **برنامه‌های جانبی:** برگزاری سخنرانی‌ها، میزگردها، کارگاه‌های آموزشی و سمینارها، موجب می‌شود که مخاطبان نه تنها اثر را ببینند، بلکه پیرامون آن بحث کنند و لایه‌های مفهومی آن را درک نمایند. این گفتمان عمومی، زمینه‌ساز پذیرش یا نقد جریان‌های نوین است.

۳. حمایت از هنر معاصر و نوگرا (Incubation)

بسیاری از موزه‌های معاصر و مراکز هنری مدرن، نقش آزمایشگاه و شتاب‌دهنده برای هنرمندان نوپا و جریان‌های نوظهور را ایفا می‌کنند.

- **نمایشگاه‌های موقت:** این نمایشگاه‌ها فرصتی برای هنرمندانی فراهم می‌آورند که آثارشان هنوز در بازار یا مجموعه‌های دائمی جایگاهی ندارد. موفقیت در یک موزه معتبر می‌تواند به سرعت مسیر حرفه‌ای هنرمند را تغییر دهد و جریان هنری او را معتبر سازد.
- **حمایت مالی و فضایی:** برخی موزه‌ها از طریق بورسیه‌ها یا فضاها اقامتی (Residency) هنرمندان، مستقیماً در تولید آثار جدید سرمایه‌گذاری می‌کنند که اغلب این آثار، مرزهای جدیدی در هنر تعریف می‌کنند.

۴. ارتباط با مخاطب و ایجاد تجربه (Engagement)

موزه‌ها محلی برای تعامل مستقیم میان اثر هنری و توده‌های مردم هستند، نه فقط نخبگان.

- **چیدمان تعاملی:** موزه‌های نوین تلاش می‌کنند تا با استفاده از فناوری‌های جدید، تجربه بازدید را عمیق‌تر و شخصی‌تر کنند، که این امر می‌تواند پذیرش هنرهای دیجیتال، ویدئویی و تعاملی را تسهیل کند.
- **تأثیر اجتماعی:** موزه‌ها گاهی به عنوان بستری برای نقد مسائل اجتماعی و سیاسی روز عمل می‌کنند. وقتی یک اثر هنری با مضمون اجتماعی در موزه به نمایش در می‌آید، این اثر از مرزهای شخصی خارج شده و وارد گفتمان عمومی جامعه می‌شود و به این ترتیب، جریان‌ساز می‌شود.

اصولاً موزه‌ها مانند **فیلترها و تقویت‌کننده‌ها** عمل می‌کنند. آن‌ها آثاری را که از نظر اعتبار و ارزش فرهنگی هنری قابل طبقه‌بندی هستند در یک روایت منسجم قرار می‌دهند و با حمایت‌های آموزشی و اعتباری، به آن‌ها اجازه می‌دهند تا به هسته اصلی جریان‌سازی‌های هنری تبدیل شوند و بر هنر جامعه‌ی هدف تأثیر بگذارند.

در این میان **موزه آستان قدس رضوی**، که یکی از مهم‌ترین مراکز فرهنگی و تاریخی ایران، وجهان اسلام و منطقه به حساب می‌آید، مجموعه‌ای بسیار وسیع و چند شاخه‌ای است که تنوع آثار چشمگیری دارد که می‌تواند آن را به عنوان یکی از ارکان مهم جریان‌سازی مکتب هنر رضوی به حساب آورد.

مجموعه موزه آستان قدس رضوی شامل چندین موزه تخصصی زیرمجموعه است که هر کدام ویژگی‌های منحصر به فرد خود را دارند.

۱. ساختار و سازماندهی

این ویژگی‌ها مربوط به نحوه مدیریت و چیدمان کلی مجموعه است:

- **تکثر موزه‌ای (Multi-Museum Complex):** ویژگی بارز این مجموعه، وجود دیپارتمان‌ها و موزه‌های تخصصی متعدد تحت یک چتر مدیریتی است (مانند موزه قرآن، موزه فرش، موزه سکه و ...). این ساختار به تفکیک موضوعی محتوا کمک می‌کند.
- **اهمیت محوری حرم مطهر:** برخلاف بسیاری از موزه‌های دولتی، هسته مرکزی این مجموعه موزه، فضای متبرک حرم امام رضا (ع) است. این امر بر ماهیت دینی و معنوی کل مجموعه سایه افکنده و آن را از موزه‌های صرفاً تاریخی متمایز می‌سازد.
- **تمرکز بر وقف و اهداء:** بخش بزرگی از گنجینه‌های این موزه، حاصل وقف‌ها و اهداهای تاریخی توسط افراد و خاندان‌های بزرگ بوده است، که این امر به غنای تاریخی و اصالت مجموعه می‌افزاید.

۲. ویژگی‌های محتوایی (بر اساس مجموعه‌های اصلی)

محتوای موزه بسیار متنوع است و شامل آثار هنری، تاریخی، مذهبی و علمی می‌شود

۳. کارکرد و تأثیرگذاری (جریان‌سازی) موزه

این ویژگی‌ها نشان‌دهنده نقش موزه در دنیای هنر اسلام است:

- **مرجعیت مذهبی-تاریخی:** این موزه به دلیل ارتباط مستقیم با آستان مقدس، یک مرجعیت غیرقابل انکار در زمینه هنر و صنایع دستی با محوریت مذهب (به خصوص هنر شیعی) دارد. آثار آن به عنوان **الگوهای اصلی** در طراحی‌های مذهبی و هنرهای سنتی معاصر مورد استفاده قرار می‌گیرند.
- **حفاظت از میراث مکتوب:** از طریق بخش نسخ خطی، این موزه نقشی حیاتی در حفاظت از میراث مکتوب و جلوگیری از پراکندگی نسخه‌های مهم خطی ایفا می‌کند.

- **جریان‌سازی در هنر اسلامی-ایرانی:** با نمایش مستمر آثار نفیس هنری (مانند فرش و خوشنویسی) به شیوه‌ای سازمان‌یافته، این موزه به طور پیوسته سبک‌ها، تکنیک‌ها و نمادهای سنتی هنر ایرانی را به مخاطبان عام و خاص معرفی می‌کند و به پویایی این سنت‌ها کمک می‌کند.

به طور خلاصه، **موزه آستان قدس رضوی یک مجموعه موزه‌ای ترکیبی و متمرکز بر میراث دینی و ملی است که ویژگی‌هایش حول محور تنوع غنی محتوایی و مرجعیت فرهنگی-مذهبی طبقه‌بندی می‌شود.**

نسخ شجره نویسی

در میان نسخ خطی موجود در این موزه نسخ انساب شناسی یا شجره نویسی دارای ویژگی‌های منحصر به فرد جریان‌سازی هنری هستند.

نسخ شجره نامه نویسی درسد آن بودند تا در متن و نگاره هایشان نشان دهند که منسوب به چه قبیله، چه خاندان و چه جایگاه والایی هستند. تعداد بسیاری از این نسخ مربوط به حاکمان عثمانی است. در این نسخ سفارش دهندگان می‌کوشیدند تا شجره اشان را منسوب به پیامبران اولعزم و اولیا... نشان دهند. بی تردید این مهم بر اعتبار حکومتی و قدرت و قدسیت ایشان می‌افزود. و جایگاه حکومتی و قدرت معنوی اشان را افزایش می‌داد.

از ویژگی‌های مهم نسخ شجره نویسی می‌توان به

- **تمرکز بر انساب و تبارشناسی:** هدف اصلی مستندسازی سلسله مراتب نسبی، از امامان معصوم، سادات، خاندان‌های بزرگ، یا قبایل و طوایف خاص است. این امر شامل ذکر نام پدر، پدربزرگ و القاب افراد است.
- **تأکید بر فضیلت و منزلت:** در بسیاری از شجرنامه‌های مذهبی (به ویژه سادات)، متن فراتر از صرفاً ذکر نام‌ها رفته و به مناقب، کرامات، و مقام معنوی افراد مورد نظر اشاره می‌کند تا اعتبار نسب را تقویت نماید.
- **تلفیق با تاریخ و جغرافیا:** برای معرفی یک خاندان، اغلب نیازمند ذکر وقایع تاریخی مرتبط با آن خاندان، مهاجرت‌ها، و مکان‌های سکونت (قرای منسوب) هستیم. بنابراین، این کتب منبعی برای تاریخ محلی نیز محسوب می‌شوند.
- **ذکر القاب و عناوین:** ثبت دقیق القاب (مانند سید، میرزا، افندی، بیک، خان و...) و عناوین تخصصی هر فرد، اطلاعات مهمی درباره جایگاه اجتماعی او در دوره نگارش کتاب فراهم می‌کند.

این نسخ عموماً دارای ویژگی‌های ساختاری و صوری خاصی بودند

- **شیوه نگارش خوشنویسی خاص داشتند،** شجرنامه‌ها اغلب با خطوطی نوشته می‌شوند که خواندن آن برای افراد عادی دشوار بود، اما برای مورخان و نسابین (متخصصان انساب) قابل درک است. خطوطی مانند **نستعلیق** (به دلیل زیبایی و رواج)، **نسخ** یا حتی **ثلث** در بخش‌های آغازین رایج است.
- **تزئینات و سرصفحه (Illumination):** این نسخه‌ها به ویژه اگر برای افراد صاحب‌منصب یا خاندان‌های مهم نوشته شده باشند، از تزئینات هنری غنی برخوردارند:
- **سرلوح‌ها و عناوین مذهب:** استفاده از طلا و لاجورد برای تزئین عناوین فصول و ابتداهای هر نسل.
- **استفاده از جداول:** برای نمایش بهتر سلسله مراتب، ممکن است از جداول و خطوط هندسی برای تفکیک نسل‌ها استفاده شده باشد که خود نوعی طراحی گرافیکی آن دوره است.

- استفاده از نمودارهای درختی: برخی نسخه‌های پیشرفته‌تر شجره‌نامه‌نویسی، برای وضوح بیشتر، به جای متن پیوسته از نمودارهای ترسیمی (درختی) استفاده می‌کنند که در آن هر فرد با یک دایره یا کادر کوچک نشان داده شده و با خطوط به نسل‌های قبل و بعد متصل می‌شود. این نمودارها خود نمونه‌هایی از نقشه‌نگاری تاریخی هستند.
- کیفیت مرکب و کاغذ: نسخه‌های مهم معمولاً بر روی کاغذ سمرقندی یا کاغذهای اعلا با مرکب مرغوب (جوهر سیاه یا گاهی مرکب رنگی برای تمایز طبقات) کتابت شده‌اند.

۳. ویژگی‌های تاریخی و سندیت (کارکردی)

این ویژگی‌ها به میزان اعتبار و کارکرد تاریخی متن اشاره دارند:

- اهمیت سندی: این نسخه‌ها در زمان خود به عنوان سند هویت و اثبات حقایق به کار می‌رفته‌اند. و در زمان خود از اعتبار بالایی برخوردار بودند.
- قابلیت اعتبارسنجی متقابل: مورخان برای تأیید صحت یک نسب، اغلب نسخه‌های شجره‌نامه‌ای از منابع مختلف (مثل کتب تراجم و رجال) را با هم مقایسه می‌کنند.
- تأثیر زمان بر سندیت: با گذشت زمان و تغییر قدرت‌ها، برخی شجره‌نامه‌ها دچار تحریف یا دخل و تصرف شدند تا نسب افراد جدید را به یک خاندان معتبر پیوند دهند.

شجره‌نامه‌های مصور اسلامی را می‌توان به عنوان فضاهایی برای انتقال معنا در تمدن اسلامی تلقی کرد که با رویکردی تلفیقی تحلیل تاریخی، نشانه‌شناسی بصری و خوانش گفتمانی، به بررسی سازوکارهای تولید معنا می‌پردازد.

ساختار مدالیونی و دایره‌ای تصاویر، توالی پیوسته نسل‌ها، هم‌نشینی چهره‌های پیامبران، اولیا و پادشاهان، و شیوه روایت بصری نسب، به عنوان عناصری، تحلیل می‌شوند که نه تنها مشروعیت سیاسی، بلکه نوعی نظم قدسی-تمدنی را بازنمایی می‌کنند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شجره‌نامه مصور، با تثبیت الگوهای بصری تکرارشونده و خلق شبکه‌ای از معانی نمادین، نقشی فعال در صورت‌بندی حافظه تاریخی و هویت دینی-سیاسی ایفا کرده است.

این مطالعه می‌خواهد اثبات کند که از نسخ خطی موجود در کتابخانه آستان قدس به عنوان بخشی از سازوکار تمدن‌ساز هنر قدسی در کنار معماری، کتیبه‌ها و سایر عناصر بصری حرم مطهر رضوی، می‌توان بهره برد. بی شک این نوع نسخ یکی از منابع بالقوه در تبیین و توسعه مکتب هنر رضوی شمرده می‌شود. از این روتوجه به پژوهش‌های مرتبط با این نسخ مصور ضروری است زیرا این منابع به مثابه مواد ارزشمندی در مطالعه فرآیندهای مکتب‌ساز هنری، و تمدن‌پردازی اسلامی نقش مهمی ایفا می‌کنند.

رهیافت بحث بر این امر متمرکز است که، مؤلفه‌های مهم نگاره‌های این نسخه از منظر نشانه‌شناسی تصویری قابل تعمیم به یک جریان است:

1 ساختار مدالیونی و دایره‌ای تصاویر، استفاده از مدالیون‌ها برای شخصیت‌ها، چینش سلسله‌مراتبی و ایجاد انسجام بصری، 2 از نظررنگ و نور، غالباً رنگ‌های آبی، طلایی و سفید با تأکید بر نورانی‌سازی چهره‌ها و زمینه‌ها به کار گرفته شده 3 تکرارپذیری الگو، عناصر گل و گیاه، خطوط هندسی، نقش‌های اسلیمی و تکرار مدالیون‌ها 4 فرم و نسبت، نسبت‌های هندسی دقیق در مدالیون‌ها و ترکیب‌بندی صفحات یا دیوارها 5 تلفیق متن و تصویر، متن‌ها (نام‌ها، دعاها، نسب‌ها) با تصاویر به شکل یکپارچه هماهنگ می‌شوند

این نسخه همچنین از نظر نشانه‌های معنایی و محتوایی، تأکید بر جایگاه قدسیت، حس حضور و احترام به شخصیت‌های دینی را در بر دارد. این معانی قابلیت تعمیم به نشانه‌های یک منبع قدرت قدسی دارد. یک راستای مکتب رضوی می‌تواند ارزش معنایی فرارتری پیدا کند.

